

HUR SAGA, SÄGEN OCH TALESÄTT I UPPLAND RÄDDAS

En översikt över Landsmålsarkivets i Uppsala
upplandicasamling

Av MANNE ERIKSSON

Bland de institutioner i vårt land, som bedriva undersökningar av vårt folks materiella och andliga kultur, intar Landsmålsarkivet i Uppsala vid sidan av Nordiska Museet en av de främsta platserna. Under det Nordiska Museet i första rummet ägnar sitt intresse åt insamlingen och undersökningen av föremål och byggnadstyper, har Landsmålsarkivet främst intresserat sig för folkulturen som den företrädes av språket samt av föreställningslivet: den folkliga litteraturen, seden och tron. De omfattande samlingar av hithörande slag, som sammanförts inom arkivet, gälla hela vårt land ned till Småland och Västergötland, och man kunde i detta fall som i så många andra befara, att det arbetsfält, som ligger närmast undersökningscentralen, blivit mest styvmoderligt behandlat. Men Uppland såsom det är representerat i Landsmålsarkivets samlingar behöver inte skämmas för andra landskap, även om för dess räkning ingen särskild »landskapsundersökning» funnits inom institutionen såsom fallet varit t. ex. med Dalarna och Västergötland. Därmed är inte sagt, att allt är gjort som bort och kunnat göras för att samla in material till en fyllig bild av vårt landskaps äldre språk och folkkultur. Även om det är i sista stund, kan alljämt stora värden räddas åt forskningen över hembygdens historia. Det är för att i någon mån intressera bygdernas eget folk till verksamt deltagande i detta räddningsarbete, vilket

Bild 1. »Älvkvarn» från Kymlinge, Spånga socken, Sollentuna härad. I skålgroparna offrades till älvorna.

för övrigt inte enbart har antikvariskt intresse, utan i många stycken kan göra också dagens och framtidens Uppland rikare, som denna uppsats om vad som redan samlats har kommit till. Den vill också lämna de följande upplysningarna om vad som tills nu blivit samlat och är tillgängligt i arkivets samlingar för att därmed sätta envar i tillfälle att summariskt skaffa sig en uppfattning om vad som finnes från hans hembygd inom arkivet och där står till förfogande för de intresserade.

När intresset för en mera vetenskaplig undersökning av folkkultur och folkmål på 1870-talet på nytt flammade upp efter att mera lamt ha hållits vid liv sedan Götiska förbundets tid, fick också Uppland del av detta intresse, även om de uppländska dialekternas stora likhet med riksspråket för mången dolde deras stora ålderdomlighet. Den första av de s. k. »landsmålsföreningarna», som avsågo att bland studen-

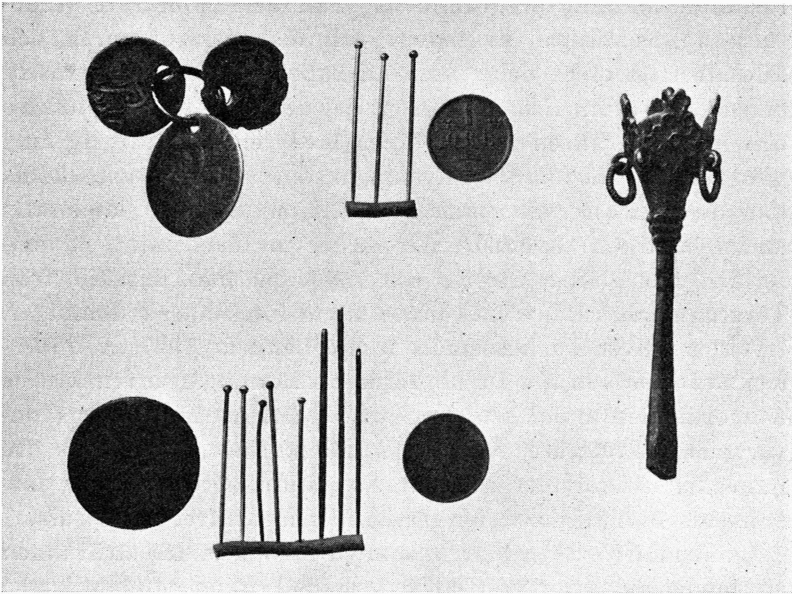

Bild 2. En del offrade föremål från Kymlingestenen i Spånga: knappnålar, synålar, mynt m. m. (omkr. 1880).

terna både vetenskapligt och praktiskt hålla förbindelserna med hembygdens språk och folkliv levande, hade grundats i Uppsala inom Västgöta nation hösten 1872 av sedermera redaktören O. NORÉN, och denna förening vann snabb efterföljd inom de andra studentnationerna i Uppsala såväl som i Lund och Hälsingfors. Samma lust att vara med visade sig överallt, även om syftet stundom kanske mera gällde att skapa en trevlig form av underhållning med ämnen från hembygden än att fullfölja mera vetenskapliga samlareintressen. Inom Upplands nation stiftades således också i början på vårterminen 1874 Upplands landsmålsförening, som åtminstone i början vann stor tillslutning och som under den tid, då dess verksamhet hade nyhetens behag, dels gjorde samlingar till en uppländsk ordbok genom uppteckningar bland landsmännen vid de arbetssammanträden som höllos, dels

för underhållningsprogrammets skull åstadkom rätt värdefulla uppteckningar av sägner och historier, ordspråk och talesätt från olika delar av landskapet, särskilt från västra delen. Dessutom fick man in en hel del uppgifter om folketro och folksed från en tid, då dessa levde ett starkare liv än i våra dagar. Närmare upplysningar om vad som åstadkoms kan den intresserade finna i tidskriften Svenska landsmåls andra band (II. 1, 1885), där också en förteckning på materialet har givits. Sägner och sagor på mål, särskilt från Torstuna och Valö, vilka funnos bland föreningens samlingar, trycktes i Svenska landsmåls tredje band år 1937 av under-tecknad (1937, h. 2). De hopförda ordsamlingarna renskrevos och ordnades under slutet av 1870-talet av föreningens dåvarande sekreterare AUGUST SCHAGERSTRÖM, och hans tre handskrivna volymer befinna sig jämte det mesta av föreningens övriga arkivalier på Landsmålsarkivet i Uppsala.

Landsmålsrörelsen blev liksom så många andra strävanden en moderörelse av rätt kort livslängd inom studentlivet i Uppsala, men de impulser, som utgingo från den, levde vidare hos några av de mest intresserade, som hade en samlingspunkt i den av J. A. LUNDELL redigerade landsmålstidskriften. När genom ADOLF NOREEN och hans lärjungar dialektstudiet kom att bli en av de viktigaste formerna för modernt språkstudium, blev det också en ny uppgångstid för studentnationernas insatser på detta fält, och denna gång var det Upplands nation, som gick i spetsen, nu under de akademiska fädernas ledning och i närmaste samarbete med Upplands fornminnesförening. Vid ett sammanträde inom denna förenings styrelse den 26 april 1895 framlade professor AXEL ERDMANN planen på en systematisk undersökning av de uppländska dialekterna och fick omedelbart intresserade att ställa medel till förfogande för ändamålet. Detta blev nu att genom särskilt utbildade undersökare, som sändes till olika delar av landskapet, noggrant undersöka ljudförhållanden och i någon mån även ordförråd i de olika socknarna. Denna nya organisation för landskapets språkliga undersökning fick våren 1896 fastare

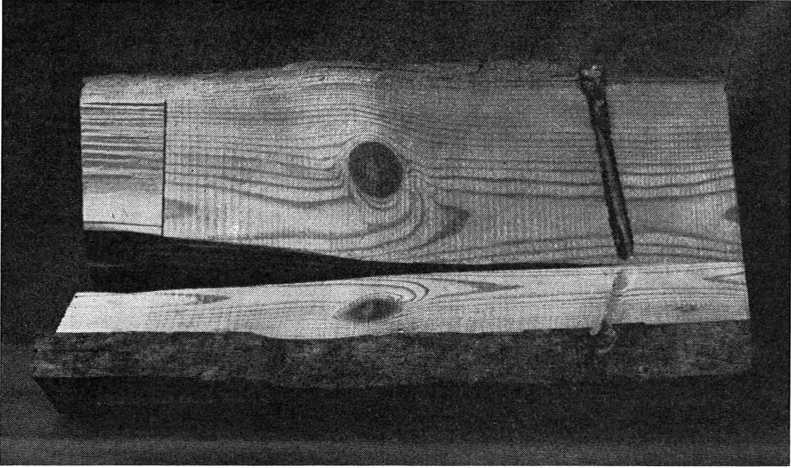

Bild 3. Del av tröskelsyll med borrhål, innehållande medel mot förtrollning. Björkö, Adelsö s:n, Färentuna hd. Borrhålets mynning tillsluten med lera, därunder tre småstenar; under dessa rödbrun sten och slutligen därunder gåspenna, fylld med kvicksilverkulor.

organisation genom bildande av en särskild styrelse för Undersökningen av Upplands folkmål, bestående av Erdmann som sekreterare och drivande kraft och med bibliotekarien C. ANNERSTEDT som ordförande och Upplands nations dåvarande inspektor, professor T. TULLBERG som skattmästare.¹ Särskilda frågeformulär (»typordlistor») gjordes upp och ifylldes under de närmaste åren mer eller mindre fullständigt för de flesta av Upplands och Gästriklands socknar av de utsända studenterna, som också i många fall samlade in ordförrådet till särskilda ordlappssamlingar och för övrigt togo tillvara vad de mötte av sägner, historier och skrock. För flera av dem ledde intresset för folkmålen till ett mera djupgående sysslande med ämnet än vad som hanns med under några glada sommarveckors »landsmåleri», och resultatet blev ett flertal specialundersökningar om uppländska sockenmål. Här liksom i andra avseenden gick Schagerström före med gott exempel. Han hade redan 1882—84 givit ut sin avhandling

»Upplysninger om Vätömålet i Roslagen», vilken 1889 följdes av »Ordlista över Vätömålet». År 1893 hade vidare G. BERGMAN utgivit en liten skrift om »Alundamålets formlära». Under den nya landskapsundersökningens hägn kom nu K. P. LEFFLERS »Skuttungemålets akcentuering» (1898) och E. GRIPS samling folksägnen i »Skuttunge- och Björklingemål» och »Skuttungemålets ljudlära» (1899 och 1901) samt G. A. TISELIUS »Ljud- och formlära för Fasternamålet i Roslagen» (1902—03). Viktigare än dessa detaljundersökningar var dock den nya helhetssyn på uppländskan, som de nya undersökningarna möjliggjorde. En samlad överblick över Upplands dialekter gav E. KRUSE år 1908 i sin avhandling om »De levande folkmålen», som ingick i det åren 1905—08 av K. Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala utgivna verket »Uppland, skildring av land och folk» och som också gav en del för sin tid mycket goda dialektgeografiska kartor över Uppland. Först nu fick forskningen fullt klart för sig vilka egenartade och ålderdomliga folkmål, som levde alldeles inpå Uppsala och Stockholm. Upptäckten medförde en liten revolution i uppfattningen av sammanhanget mellan Nordens dialekter. Det var prof. BENGT HESSELMAN, som bl. a. i sina avhandlingar »Stavelseförlängning och vokalkvalitet i Östsvenska dialekter» (1902), »Sveamålen» (1905) samt »De korta vokalerna i och y i svenskan» (1909—10) drog konsekvenserna av de nyvunna insikterna. En del av resultaten av Upplandsundersökningens forskningar, utöver Kruses nyssnämnda översikt, publicerades vidare i Uppland, bland annat »Levnadssätt och seder» av K. HILDEBRAND, E. GRIP och B. SAHLIN, »Lifvet under vardag och hälg» av E. GRIP samt »Folketro och diktning» av E. GRIP, R. STEFFEN och K. P. LEFFLER.

Men den största delen av Undersökningens samlingar förblev likväl outgiven, nämligen den tillämnade ordboken.

Arbetet på denna, som med rätta ansågs som den viktigaste av de uppgifter, som Upplandsundersökningen företagit sig, hade redan tidigt påbörjats av lektor Grip. Men det avstan-

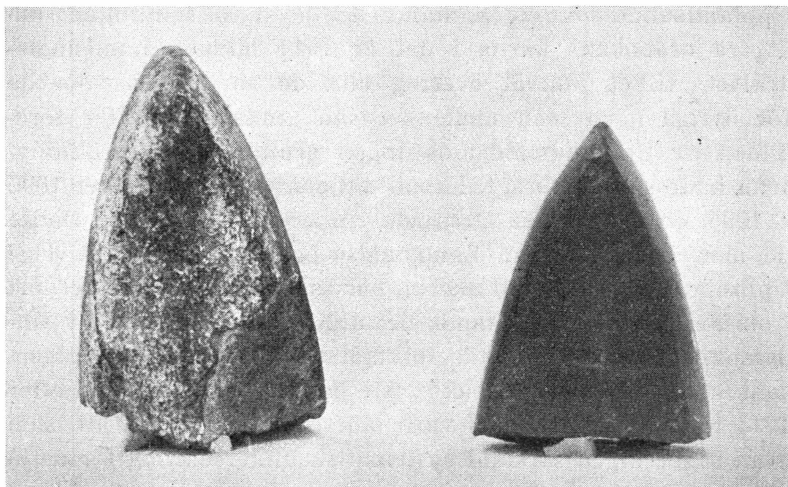

Bild 4. Två s. k. Torsviggjar, d. v. s. eggjar till stenålderssyxor. Den minsta svarta t. h. från Skepptuna s:n, Seminghundra hd, låg under många år på botten av en mjöllår, emedan gårdsfolket trodde att mjölet då aldrig skulle ta slut.

nade snart på grund av bristande tillgångar. Först sedan Uppsala läns hushållningssällskap 1914 beviljat ett större anslag för arbetets fortsättande, togs det upp på nytt, denna gång av professor Bengt Hesselman, som till Hushållningssällskapets hundraårsjubileum 1915 hann utge ett provhäfte på 40 sidor, omfattande en del av bokstaven A (a—arm). Mera har ännu ej blivit utgivet, men arbetet på ordbokens utredning avstannade ej därmed. Professor Hesselman ordnade dels de stora ordlappssamlingarna i alfabetisk följd för hela landskapet, dels påbörjade han en excerpering av samlingar på kvarto, anteckningsböcker, äldre tryckta källor m. m., vilket material fyller två kraftiga folioband och beräknas innehålla omkring 150,000 ordbelägg. Mycket arbete återstår dock ännu innan denna viktiga ordbok kan komma att tryckas, och ordsamlingen är därför alltjämt blott tillgänglig för arkivforskare.

Liksom allt övrigt arkivmaterial, som sammanförts av

Upplandsundersökningen, hamnade de stora samlingar som utgöra ordbokens kärna i det år 1914 bildade Landsmålsarkivet, vilket jämväl övertog alla de samlingar, som de för övriga nord- och mellansvenska landskapen efter förebilden av Upplandsundersökningen grundade undersökningarna hade sammanbragt, huvudsakligen under årtiondet 1896—1905, och som bilda stommen i arkivets samlingar. Under de mer än 25 år som Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala haft tillfälle att arbeta, har samlingarna vuxit oerhört i omfång, men för Upplands del utgöres alltså den av Undersökningen av Upplands folkmål sammanförda samlingen, som är signerad 303, den drygaste parten. Att tillväxten efter 1914 för vårt landskap ej varit större, har berott på att, som ovan sagts, ingen särskild systematisk undersökning för detta område kunnat bedrivas. Däremot har naturligtvis en rad särskilda frågor systematiskt undersökts inom Uppland likaväl som i övriga landskap inom arkivets undersökningsområde. De mängder av material, som inkommit från Uppland även under senare år, äro för övrigt ingalunda så små, som av det ovan sagda kunde tyckas framgå. En sammanräkning av de poster, som inkommit t. ex. under åren 1938—1940, visar, att icke mindre än 115 förvärvsposter under dessa år inkommit, tillsammans omfattande 2,000 blad i olika format samt melodiuppteckningar, fotografier m. m.

Det material, som Landsmålsarkivet förfogar över från Uppland, är ganska ojämnt fördelat på landskapets olika delar, såsom en blick på den bifogande kartan visar.

Vad de olika, på kartan inlagda tecknen betyda, framgår av teckenförklaringen. Som synes äro samlingarna rätt små från sydvästra delen, medan större samlingar finns från norra och östra delarna av landskapet. Vad de båda på kartan registrerade formattyperna beträffar innehålla de s. k. 16-lapparna eller »ordlapparna» i huvudsak enstaka ord och fraser medan bladen i kvarto (4°) innehålla sammanhängande skildringar av arbetsliv, folkstro, sagor och sägner m. m. För enkelhetens skull har till denna post även räknats blad i folio

(räknade likvärdiga med 2 blad i 4o) och andra större format, som blott förekomma i smärre poster. Ordsamlingar på mindre antal blad än 100 och kvartosamlingar under 50 blad äro ej förtecknade på kartan, ej heller de typordlistor, innehållande 500—700 ordbelägg, som föreligga från de flesta socknar och som utgöra ett slags dialektgrammatikor i miniatyr.

Utom de upplysningar om samlingarnas storlek, som kunna inhämtas av kartan, kan det kanske också ha ett visst intresse att veta något om samlingarnas totala storlek. Alla samlingarna från Uppland i Landsmålsarkivet — utom den av Upplands nation deponerade stora samlingen uppteckningar av uppländsk folkmusik, som icke inräknats däri — uppgå till 317 band eller häften i handskrift, omkring 19,500 blad i kvartoformat (resp. folio) samt över 107,000 ordlappar. En del av detta material är icke lokaliserat till enstaka socknar utan gäller för härad eller större enheter av landskapet. Tar man blott det material, som säkert är lokalbestämt till enskilda socknar, få vi följande siffror av denna typ: band eller häften 303 (varav över 140 st. äro »typordlistor»), 15,100 blad i kvarto och nära 95,000 ordlappar.

Skall man ur dessa siffror få någon upplysning om antalet upptecknade enskilda ord (»belägg») från Uppland får man försöksvis uppskatta vad som finnes i de övriga formatsorterna utöver ordlapparna, som i regel ha ett ordbelägg var. Som vi nyss sett uppgår de senares antal till mer än 100,000 st. Lågt räknat torde de uppländska typordlistorna också innehålla lika många belägg och kvartosamlingarna omkring 50,000, således tillsammans minst en kvarts million. Att antalet säkerligen är ännu större, framgår av att det ovan nämnda manuskriptet till en definitiv ordbok över Upplands folkmål, som är under utarbetande av professor Bengt Hesselman, beräknats innehålla omkring 150,000 belägg. Men i denna handskrivna ordbok har den största delen av vad som förut finnes utskrivet på lappar icke medtagits och ej heller typordlistornas material. Likaså saknas däri vad som kommit

in som svar på frågelistor under senare år och som omfattar några tusen blad. Räknar man med 300,000 ordbelägg från vårt landskap allt som allt i arkivets samlingar, torde man ej allt för mycket överdriva dessas storlek.

Detta material kan ju tyckas stort nog för att vi skulle kunna få en god bild av vårt landskaps språk. Men se vi efter vad som samlats från de särskilda socknarna och jämför storleken av dessa samlingar med motsvarande samlingar från vissa andra landskap, måste vi räkna med att ändå bara en bråkdel av de enskilda målens ordförråd hittills blivit insamlat. De största sockensamlingarna i Landsmålsarkivet närma sig nämligen 20,000 ordlappar, och vi ha ingen anledning att anta, att upplänningarnas ordförråd skulle vara fattigare än t. ex. jämtlänningarnas. Se vi mot denna bakgrund på storleken av de enskilda uppländska sockensamlingarna, förefalla dessa inte så stora (jfr kartan!). Ordappsamlingar på över 2,000 blad ha vi som av kartan synes endast från tio socknar, nämligen från Bladåker (2,182), Blidö (2,850), Fasterna (3,375), Gräsö (6,130), Harg (5,360), Hållnäs (2,325), Ljusterö (3,075), Nora (3,621), Skuttunge (11,150 men därav många dupletter) och Österlövsta (4,156). Från ytterligare ett femtontal socknar finnas ordsamlingar på över 1,000 blad. Materialsamlingar på större format (kvarto eller folio) på mer än 500 blad finnas blott från Bälinge (519), Fasterna (552), Gräsö (207 bl. folio och 188 bl. 4:o), Möja (903) och Vittinge (698) samt Östervåla (5,100).

Det här ovan redovisade materialet belyser som sagt i första hand uppländskans ordförråd. Men redan ordlapparna och i än högre grad skildringarna på större formatsorter ge vid sidan av språkliga upplysningar även en allsidig bild av den uppländska bondebefolkningens dagliga liv före den moderna tidens genombrott. Däri finnas uppgifter om sed och tro, om gåtor och visor såväl som sägner och sagor. Till hjälp för att hitta i detta omfattande material finnes naturligt nog ingen särskild katalog för Uppland, utan dessa samlingar ha tagits med i den allmänna sakregistrering som utföres för

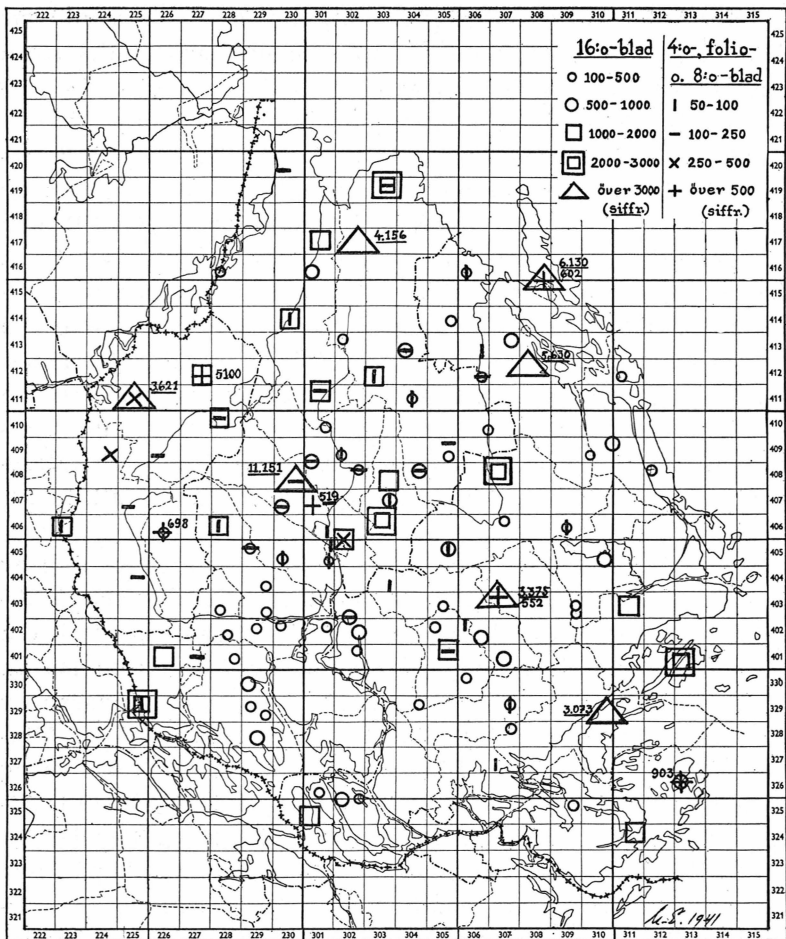

Bild 5. Karta, utvisande det uppländska insamlingsbeståndets fördelning över landskapet.

arkivets realkatalog, i vilken man lätt kan få besked om vad som finnes till belysning av någon särskild fråga, som man vill veta något om. Däremot finnes en katalog, som ger intresserade besked om allt det material, som finnes inom arkivet från varje enskild socken i landskapet.

I tryck föreligger naturligtvis rätt litet av dessa samlingar åtkomligt. Ovan har nämnts vad som medtagits i det stora verket »Uppland» och i tidskriften »Svenska landsmål». Åtskilligt finnes även i Upplands forminnesförenings tidskrift samt i de olika årgångarna av Upsala Nya Tidnings julnummer. Vidare kan erinras om de samlingar som utgivits av Elias Grip, nämligen »Uppländska folksäner» (1910) och »Några bidrag till kännedomen om svenskt allmogeliv» (1917). Sagor upptecknade från Uppland komma väl så småningom att utges i Gustav Adolfs Akademiens stora utgåva av Svenska folksagor. De äro kanske mindre talrika än månget annat landskaps sagoskatt. Men av säner torde här finnas en lika god sortering som från andra håll, och sådana kan man säkerligen alltjämt samla flera. Här finnes en givande och intressant uppgift för de lokala hembygdsföreningarna att ta itu med.

Innan jag avslutar denna summariska sammanfattning av vad som finnes från Uppland inom Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala, vill jag ytterligare nämna något om de arbeten som just nu pågå inom arkivet och som beröra Uppland. Dit höra bl. a. de nystartade undersökningarna av städernas traditioner, till vilka alla uppländska städer lämnat ekonomiskt bidrag. Vidare kan nämnas den inventering av äldre material och den insamling av nytt, som göres för Atlas för svensk folkkultur. De hittills nådda resultaten betyga att Uppland i många avseenden visar en intressant bild på dessa kartor. Vi hoppas att senare vid lämpligt tillfälle få återkomma till några av dessa resultat, som kunna ha allmänare intresse. Vidare bör också omtalas, att en av arkivets medarbetare håller på med en särskild undersökning av de olika sockenboöknamn i Uppland, vilka sedan gammalt väckt samlares och forskares intresse. Till sist kan nämnas, att just nu arbetet på ett ordregister för hela landskapet, kompletterande professor Hesselmans stora ordbok och Upplandsundersökningens stora ordsamling, håller på att förberedas. Och då en av arkivets tjänstemän under den närmare framtiden

torde komma att få mera tid att ägna sig särskilt åt de uppländska undersökningarna, hoppas vi att dessa skola leda till att vi i framtiden få ännu bättre möjligheter att lära känna vårt landskaps språk och folkkultur.

NOT.

¹ Berättelser om Undersökningens arbete återfinnes i Uppl. Fornm.-f:s Tidskr. åren 1897—1901.